

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ минулого

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

ГЕТЬМАНЩИНА В ІСТОРИКО-ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТВОРАХ ГРИГОРІЯ ПОЛЕТИКИ

У 60—80-х роках XVIII ст., коли царизмом остаточно нищилися залишки Української козацької держави, формувалася невелика група діячів інтелігенції, вихідців із шляхетсько-старшинської верстви, які відстоювали автономістичні ідеї й готували нове національне відродження. Однею з найпомітніших постатей серед цієї національної еліти був Григорій Полетика — громадський діяч, просвітитель, публіцист і історик. О. Лазаревський зазначав, що він "займає одне з провідних місць (у тогочасному суспільному житті. — *Л.М.*) завдяки своїй любові до просвіти..."¹. "Під пудреними французькими париками і модними вишитими камзолами нового покоління українського громадянства, — писав М. Грушевський, — під його великоруською мовою і політичною услужністю зіставався певний український патріотизм, який з часом міг вилитися в иньші далеко живіші і симпатичніші форми. ...Не вважаючи на своє підданне під культуру великоруську, вони (згадане покоління освічених українців. — *Л.М.*) були дуже високої гадки про український нарід"². Сказане Грушевським з повною мірою відноситься і до Григорія Полетики, який, за свідченням сучасників, був "гарячим патріотом" України.

Григорій Полетика походив із старшинського роду. Батько його — Андрій Полетика, значковий товариш Лубенського полку, дослужився до звання бунчукового товариша, що забезпечувало поважне становище у старшинській ієрархії Гетьманщини. Григорій Полетика народився у 1725 р., поступив до Києво-Могилянської академії, яку закінчив у 1745 р. У наступному році переїхав до Петербурга і, маючи добрі знання з іноземних мов, зокрема класичних, поступив на посаду перекладача до Академії наук. Тут він працював до 1748 р., коли за власним бажанням був звільнений. Незабаром поступив до Синоду, де служив перекладачем до 1764 р. Того ж року він отримав призначення на посаду "главного над класами інспектора" в Морському кадетському корпусі. На цій посаді Полетика працював до 1773 р., коли через хворобу був звільнений і в чині колезького радника вийшов у відставку. Згаданий чин забезпечив йому "потомственное" російське дворянство.

Працюючи в Синоді перекладачем, Полетика у 50-х роках розпочав свою літературно-публіцистичну діяльність. Першою відомою його працею була стаття "О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем оных состоянии". Головну увагу в ній звернуто на історію заснування Київської академії та роль Петра Могили в розвитку вітчизняної освіти. Тоді ця праця не була опублікована. Полетика займався також перекладами з грецької античних філософів та їх пуб-

лікацією. У 1759 р. він опублікував твір грецького філософа Епіктета, а в 1762 р. — Ксенофонта. Того ж року видав працю з теології, а в 1763 р. виходить його відомий "Словарь на шести языках: на российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском".

Г. Полетика був одним з найбільших бібліофілів свого часу. Протягом свого життя збирав книги, рукописи (зокрема з історії України). Він не без гордості писав в одному з листів, що його книгозбірня — "одна из лучших в российском государстве библиотек, а особливо что касается до собрания моего российских рукописных и печатных книг". І далі: "Без похвальбы могу ... выговорить, что такового не токмо ни у одного из партикулярных людей не было, но и с государственными российскими библиотеками моя в первенстве, в редкости и древности книг, препираться смогла..."³. Питання книг власної бібліотеки дало змогу Полетиці стати людиною широких знань.

Григорій Полетика підтримував зв'язки і вів активне листування з визначними російськими й українськими державними і культурними діячами: І. Голенищевим-Кутузовим, І. Чернишовим, педагогом І. Бецьким, зодчим В. Баженовим, архієпископом Георгієм Кониським, А. Милорадовичем, Я. Гамалією, І. Ханенком, І. Скоропадським, О. Судієнком, правником й архівістом І. Туманським, істориком і правником П. Симоновським, поетом і громадським діячем О. Лобисевичем та ін.

Проживаючи в Петербурзі, Полетика часто приїздив в Україну, в свої маєтності. Ще за життя батька він отримав від нього частину великого села Коровинці (на Стародубщині). У 1762 р. Полетика одружився на дочці генерального судці І. Гамалії, отримавши в посаг два села: Юдинів і Чехівку з хуторами. Згодом прикупив ряд "грунтів" під Коровинцями. Зрештою став одним з великих державців: у 1780 р. йому належало загалом 2685 душ посполитих⁴.

У Гетьманщині Г. Полетика користувався великим авторитетом серед старшинсько-шляхетських кіл, як заможний дідич і високоосвічена людина. Загалом сім'я Полетик на той час дала цілий ряд відомих громадських, державних і культурних діячів. Брат Григорія — Андрій Полетика — двічі обраний роменським повітовим маршалком, згодом чернігівським губернським маршалком дворянства, автор "Щоденника перебування Катерини II в Україні". Другий брат — Іван Полетика — закінчив два університети в Німеччині, в Лейденському університеті здобув ступінь доктора медицини, став професором Медичної академії в Кілі. Двоюридний брат Григорія Івановича Полетика — історик і дипломат, закінчив Київську академію та Петербурзький академічний університет, був радником російського посольства у Відні, де опублікував статтю німецькою мовою про запорозьких козаків. Старший син Григорія Полетики — Василь, закінчив Віденський університет, став відомим громадським діячем і просвітителем, успадкував бібліотеку батька, активно займався збиранням матеріалів з історії України.

У 1767 р., коли були оголошені вибори до Комісії по складанню нового "Уложения" законів, Г. Полетику серед 11 депутатів від шляхетства Гетьманщини було обрано депутатом від Лубенського полку. Він, тоді в чині надвірного радника, був членом робочої комісії "Про образ сборов" та кандидатом до "Експедиційної" комісії⁵. Полетика брав активну участь у загальних засіданнях Комісії в 1767—1768 рр. Він подав дві "Записки" із зауваженнями на "Наказ" члену Малоросійської колегії депутату Натальїну та на "Проект правам благородных", поданий до Комісії⁶. Загалом, у цих записках, зазначає О. Лазаревський, Полетика проявив себе, з одного

боку, послідовним виразником і захисником автономності України-Гетьманщини, з другого, — поборником тих "прав и свобод" українського шляхетства, котрі ще в часи "бытности Малыя России под Польщею подтверждаемы были". Ці записки, особливо друга, зазначив далі Лазаревський, створили Полетиці репутацію людини, яка прославилася "своею ученостью и патриотизмом в краю своему"⁷.

Після виходу у відставку, із середини 70-х років Полетика живе в Україні, займається господарськими справами, збільшенням своїх земельних володінь і громадською діяльністю. Слід зазначити, що упродовж XVIII ст. на Лівобережній Україні відбувався процес формування української еліти з верхівки козацької старшини та шляхетства. Попри всі негативні (в соціальному плані) явища цього процесу варто зазначити, що іншого ладу, крім оснований на великій приватній власності на землю, країни Центральної і Східної Європи у XVII—XVIII ст. не знали. Їх земельна аристократія була творцем власної національної державності. Народ-нація без сильної, впливової, освіченої й патріотично налаштованої еліти — носія ідеї державності — неминуче втрачає державну незалежність і попадає у залежність до сусідніх країн. Це добре усвідомлювали кращі, освічені представники українського шляхетства другої половини XVIII ст., коли над Україною-Гетьманщиною нависла загроза повної втрати своєї автономії. До них, безперечно, належав Г. Полетика, переконаний елітарист. Ось тому він так наполегливо відстоював "старовинні права й привілеї" українського шляхетства, прагнучи до оформлення верхівки старшини й шляхетства в окремий, консолідований правлячий стан. До цього його та інших державців спонукав і намір Малоросійської колегії вважати шляхтичами лише осіб, які мали відповідні дипломи та грамоти. Він і його брат Андрій Полетика прагнули обстоювати дворянські права не лише для себе та своїх родичів, а й для якнайбільшої кількості старшинсько-шляхетських родів.

Як добрий знавець історичних джерел та української історії, Полетика склав власний "родовід", обґрунтовуючи своє шляхетське походження, й допомагав складати подібні "родоводи" родичам і близьким старшинам. Він та інші представники старшини прагнули, щоб українське шляхетство було зрівнене в правах і привілеях з російським дворянством. Зрештою, в 1782 р. у Лівобережній Україні вводилося "Учреждение о губерниях", а разом з цим й шляхетство отримало всі ті права, котрими користувалося російське дворянство. Платою за це стала повна втрата решток автономії України. Ідея Полетики про оформлення українського шляхетства як правлячої верстви в автономній Гетьманщині потерпіла крах.

Виїхавши в приватних справах до Петербурга, Полетика там захворів і помер 27 листопада 1784 р.

Григорій Полетика залишив після себе велику літературну, переважно рукописну спадщину. Як уже зазначалось, окрім перекладів і публікацій античних авторів, праць з богослов'я, він глибоко вивчав українську історію. При цьому Полетика прагнув відшукати якомога більше джерел, які б дали змогу йому глибше вивчити питання, що його цікавили. Так, готуючи свою першу студію "О начале, возобновлении и распространении учения и училищ...", він у 1757 р. з метою збирання матеріалів виїздив до Києва, де працював у бібліотеці й архіві Києво-Печерської лаври, обробляючи рукописи, які там зберігалися. Не задовольнившись цим, у наступному році він написав листа до архімандрита Зосими Валькевича, в якому просив його "употребить всевозможного старания", щоб відшукати й переслати йому ряд документів, які стосувалися заснування Петром Могилою шко-

ли в Печерському монастирі та друкарні, а також надіслати "какие курioзные сыщутся книги" тощо⁸.

До своєї книгозбірні він через знайомих і родичів діставав рідкісні книги й рукописи переважно з історії України. Так, у листі до нього у 1782 р. архієпископ Георгій Кониський повідомляв, що вислав, згідно із замовленням, книги старих польських істориків: Длугоша, Пасторія, Кадлубка, Оріховського, Рудавського, Пясецького та ін. Просив Полетика і свого брата Г. І. Полетику, який служив у Відні, розшукувати і надсилати йому старі книги й рукописи, зокрема, які стосувалися історії козащини⁹. У 1783 р. у листі до свого сина Василя, який навчався у Вільні, він пропонував розшукати й придбати для нього книгу В. Коховського "Аннали..." — "и другие, какие попадутся, служащие к российской, а **особливо к малороссийской истории**" (підкр. нами. — Л.М.)¹⁰. У своїй бібліотеці Полетика зберігав і козацькі літописи (зокрема, В. Величка). Згодом Василь Полетика в одному з листів писав, що батько "с великим трудом и старанием" збирав до своєї бібліотеки рукописи і старовинні книги, які стосувалися "по большей части **до малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом**" (підкр. нами. — Л.М.)¹¹.

Головні питання, які Полетика досліджував і шукав підтвердження своїм думкам у документах — це автономний статус України в складі Литовсько-Польської держави, зародження і розвиток козацтва як самобутньої й автономної верстви у Польській державі. Вельми цікавило його питання про становище, права й привілеї українського шляхетства. Але чи не найбільшу увагу він приділяв розвитку державного і суспільного ладу Гетьманщини XVII—XVIII ст.

Розглянемо його праці *, присвячені цій проблемі. Одна з перших відомих — "Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России"¹² — написана у вигляді тез, які, як вважав М. Василенко (що опублікував "Запись"), Полетика накреслив під час роботи в Комісії 1767—1768 рр., готуючись до одного із своїх виступів. В одній з тез, виходячи з позицій старшинсько-шляхетського автономізму, Полетика твердить, що Україна завжди була автономною частиною у складі Литовської і Польської держав та Російської монархії й добровільно з'єднувалася з ними, отже — "завоеванною Малая Россия никогда не бывала и быть не могла...". Підвалиною автономності було її власне військо, як козацьке, так і наймане у гетьманів. Так, за гетьмана Мазепи, коли останній разом із найманим військом перейшов на бік короля Карла XII, "а напротив того все Войско (козацьке. — Л.М.) и народ малороссийский остался при Российской стороне", оскільки цар заявив про збереження прав і привілеїв України — "что доказывают государя Петра Великого грамоты, народу малороссийскому данные..."¹³.

Ймовірно, у виступах депутатів-апологетів російського самодержавства містилися висловлювання, що, мовляв, в Україні-Гетьманщині — внаслідок існування там військово-республіканського устрою — панувала "анархія". Тому Полетика в іншій тезі зазначив: "Анархии в Малой России, по правам, никогда быть не может". Негаразди були від посилення самовладдя гетьманів, чому сприяв сам царизм: "Была при гетманах тирания, — пише він, — против прав дозволенная (царями. — Л.М.), от чего происходили многие непорядки и замешательства" ¹⁴.

У третій тезі Полетика наголосив: незважаючи на те, що деяка частина української шляхти (в Чернігівському й Ніжинському полках) згодна "пристать к новым законам" — тобто з поширенням загальноросійських законів на Україні, більша ж частина всіх станів — "всех полков шляхетст-

во, козаки и духовный чин просят утверждения старых", тобто, збереження існуючого ладу й судочинства в Гетьманщині ("о привилегиях же просят все вообще").

Полетика ще раз (в останній тезі) рішуче висловився проти необмеженої влади гетьманів, оскільки останні "всю власть и права шляхетства себе присвоили", — **"а если бы гетманы были в своих пределах содержаны** (підкр. нами. — Л.М.), то б они России никогда вредны, Малой России никогда тяжестны не были". Також не потрібен Україні "и другой никто, власть его имеющий, от которого бы одного зависели все воинские, гражданские и камеральные дела, и который бы, по своим прихотям, что хотел — делал" ¹⁵. Як слушно зазначив М. Василенко, "тут треба розуміти, звісно, П. Рум'янцева, як генерал-губернатора і президента малоросійської колегії..." ¹⁶.

У цих тезах Полетика ніби підсумовує історичний досвід майже 150-річного існування Гетьманщини і (як людина подвійної лояльності) вважав, що й надалі Гетьманщина з обмеженою шляхетством владою гетьмана, з власним устроєм і судочинством, була б необтяжливою для народу України й "корисна" Російській державі. Однак, ліквідувавши у 1764 р. гетьманат та створивши другу Малоросійську колегію, царизм почав послідовно здійснювати політику повної ліквідації української державності. Полетика, як бачимо, виступив у Комісії у 1767 р. проти такого курсу уряду Катерини II.

Інший твір — суто історичного змісту, написаний ним 1772 р. — "Записки, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления". Проте назва твору не зовсім відповідає його змісту. По суті, твір складається з коротких нарисів про окремі події з історії та суспільного життя Гетьманщини, починаючи від Хмельницького і до XVIII ст. включно. Полетика насамперед висвітлює становище в Україні напередодні Національно-визвольної війни XVII ст. (Хмельниччини). Головну увагу автор звертає на розвиток козацтва, джерела його формування, поділ на городове і низове. Коротко розглянуто створення реєстрового козацького війська.

Далі Полетика зазначив, що, згідно з ухвалою сейму, за короля Сигізмунда III у реєстровому війську "полковники и старшины все были из шляхты". Після козацьких повстань, пише він далі, король і сейм "уничтожили гетманский чин, а вместо его велели быть комиссарам из знатного шляхетства", саме ж реєстрове військо скорочене до 6 тисяч (у складі 6 полків), решта козацтва повернена до посполитства. Коли ж Богдан Хмельницький підняв повстання проти Польщі, то повернув до Війська всіх козаків-випищиків, а всім, хто підніметься на визвольну боротьбу, пообіцяв, що вони "будут пользоваться привилегиями и вольностями козацкими". Полетика також розглядав питання будівництва Хмельницьким козацького устрою на визволеній від поляків території України — гетьман по обох боках Дніпра утворив 20 військово-територіальних полків (в дійсності полків було 17. — Л.М.). Спираючись на свідчення козацьких літописців та польських істориків, Полетика назвав число козацького Війська за Б. Хмельницького до 200 тис. ("не считая низового Запорожского войска") ¹⁷.

Інше питання, яке привернуло увагу Полетики, — договірні засади, на яких гетьманська Україна приєдналася до Російської держави. Гетьман Хмельницький, зазначає він, "присоединялся к России со всеми чинами оными, то-есть, с шляхетством, с козацким Войском, с духовным чином, с мещанами и с простым народом...". Отже, цар мав справу з гетьманом не

лише як з командувачем козацьким військом, а як з правителем держави, яка об'єднувала всі суспільні стани. "Все сии чины, — пише далі Полетика, — просили утверждения прежних своих прав и привилегий, и оные от царя Алексея Михайловича получили, как то можно видеть из договорных гетмана Хмельницкого пунктов и привилегий, данных шляхетству, гетману и Войску Запорожскому, митрополиту Киевскому с духовенством и малороссийским магистратам". І згідно з царськими грамотами, за гетьманів Б. Хмельницького й І. Виговського кожний стан залишався "при прежних своих порядках и учреждениях"¹⁸.

Як речник прав і привілеїв шляхетства, Полетика із задоволенням відзначав, що Гадяцький договір 1658 р., укладений між гетьманом І. Виговським і послами Польщі, зберігав шляхетські земські, городські й підкоморські суди у "всех тех местах, где прежде бывали". Цей пункт, як і сам договір, був затверджений сеймом 1659 р. — "как то можно видеть в конституциях Польского королевства". Полетика писав, що авторами Гадяцької угоди, згідно з якою Гетьманщина знову входила до складу Речі Посполитої (на основі договору), були українські "знатнейшие люди и шляхта". Проте козацтво виступило проти угоди, частина шляхти разом з І. Виговським змушена була залишити Гетьманщину, решта шляхти була повністю підпорядкована козацькій адміністрації, втратила свій судовий і будь-який вплив у державі. Це сталося з часу обрання гетьманом Юрія Хмельницького, коли, під тиском козацтва, в Україні "особливый род правления сделался": гетьмани, полковники і сотники "остались одни шляхетству и козакам начальниками и судиями". В іншому місці Полетика писав, що невдовзі "гетьманы и полковники, уничтожив земские и городские суды, всю судебную власть себе присвоили"¹⁹. Бачимо, що останній негативно оцінював такий хід справ у Гетьманщині.

Досить детально він розглянув внутрішній устрій Гетьманщини XVIII ст., передовсім судовий і судочинство. Полетика зазначив, що в громадянських справах "суды производились все, без из'ятия, по магистратам и ратушам, в которых по полковым городам присутствовали полковники, атаманы городовые и войты с бурмистры, а по сотенным городам: сотники, атаманы городовые и войты с бурмистры, и судили всех вообще: шляхту, Козаков, мещан и мужиков", — про це свідчать старі магістратські й ратушні книги. Від ратушних судів ішли апеляції в полкові суди, а від них — в Генеральний суд, або безпосередньо до гетьмана. Так продовжувалося до гетьманства Апостола, коли, згідно з "Решительными пунктами", були створені особливі полкові канцелярії й суди та сотенні канцелярії (або правління), в яких судилися лише козаки, а міщани й державні селяни-посполиті — в магістратах і ратушах.

Отже, військове судочинство було відокремлене від громадянського. Полетика зазначав, що верховним судом у Гетьманщині був Генеральний суд у складі двох генеральних суддів, всі важливі справи останні "отправляли и решали с ведома и конфирмации гетманов". З обранням гетьманом Д. Апостола останній, згідно з "Решительными пунктами", став головою Генерального суду. В Генеральній військовій канцелярії, на чолі якої стояв генеральний писар, пише далі Полетика, "отправляемы были общие, до всей Малой России касающиеся и от гетмана зависящие дела". У 1720 р., за гетьманства Скоропадського, у ній почала засідати генеральна старшина й розглядалися також важливі судові справи. Для керування фінансовими справами за гетьманування Апостола, згідно з "Решительными пунктами", була утворена скарбова канцелярія на чолі з двома підскарбіями, один був з російських чиновників, другий — з козацьких старшин²⁰.

Розглянув Полетика і питання про гетьманський та.ул. Оскільки городове і низове (запорозьке) козацьке військо, зазначає він, знаходилося під управлінням гетьманів, а останні перебували під зверхністю польського, а потім російського монархів, то повний їх титул писався: "Гетман войска Его королевского, а после присоединения к России Его царского величества Запорожский". І далі Полетика зазначає: "Сие название употребляли они в публичных актах и листах к российским государям, в универсалах своих и письмах". Іноді вони називали себе "Гетманами Малые России и малороссийскими". Цим Полетика підкреслював, що гетьмани були не лише командувачами козацьким Військом, але й правителями "малоросійської" (української) держави. Наприкінці він зазначає, що Самойлович першим став писатися "в публичных и частных актах": "Войска Его царского величества обеих сторон Днепра Гетман", підкреслюючи цим єдність і нероздільність Лівобережної й Правобережної України. Розумовський першим названий правителем української козацької держави, а відтак і командувачем козацьким Військом — він, пише Полетика, "назван Малороссийским обеих сторон Днепра и войск Запорожских Гетьманом..."²¹.

Як бачимо, у "Записках" автор головну увагу зосередив на проблемах державного і суспільного устрою Гетьманщини, прерогатив гетьманської влади, відносин козацької держави з Росією і Польщею, водночас осуджує дії гетьманів і старшинської верхівки, які призвели до відсторонення шляхетства від влади в державі.

Найбільш значною за обсягом і змістом є праця Полетики "Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах отдалась Российским Г/осу/д/а/рям, и патриотическое рассуждение, каким образом можно б оную ныне учредить, что б она полезна могла быть Российскому государству без нарушения прав ее и вольностей". З назви твору видно, що автор ставив практичну мету: навести документальні факти, які б свідчили про автономний статус України в складі Литовсько-Польської та Російської держав, розглянути державний лад Гетьманщини в минулому, а відтак, накреслити кращу модель державного устрою Гетьманщини в складі Російської держави (що було б, мовляв, корисно й для Росії).

Історії Гетьманщини присвячена друга частина праці Полетики. Передовсім автор розглядає питання, "на яких договорах Україна-Гетьманщина піддалась Російській державі". Спочатку Полетика зупиняється на причинах "відлучення" України від Польської держави. Головно з них він вбачав у "ненависті, котра була викликана різницею у вірі". А безпосереднім приводом до початку визвольної боротьби народу стала Берестейська унія. Поки дві релігії (римська і грецька) задля загального спокою двох народів — польського й українського — "в равенстве содержимы и законами защищаемы были", до тих пір в українському народі "никаких не было замешательств и возмущений, и никогда оной не помышлял о своем от Польши отлучении". Проте польський уряд розпочав політику насильницького поширення унії в Україні, на її теренах почалася католицько-магнатська експансія, настали часи сваволі магнатів-старост стосовно селян і козаків.

Це, на думку Полетики, й стало для Б. Хмельницького приводом для підготовки повстання проти Польщі. Те, що чигиринський підстароста відібрав у Хмельницького хутір, остаточно спонукало його вдатися до збройної боротьби. З групою однодумців Хмельницький подався на Запоріжжя. На Січі Хмельницького було обрано гетьманом і весною 1648 р. козацтво розпочало війну проти Польщі. Збройна боротьба була успішною

для козацтва. Внаслідок цього у 1649 р. був укладений Зборівський договір між гетьманом Хмельницьким і Річчю Посполитою. Згідно з ним, "поляки принуждены большие им (козакам. — Л.М.) дозволить вольности, ежели они до того имели". Окрім інших корисних для всього українського народу статей, "выговорено было, — наголошував Полетика, — и сие, чтоб козацкая старшина пользовалась всеми теми волностями, что и шляхетство, и чтоб простолюдины из чьих было ни было имений, могли записываться в козаки" ²².

Проте Б. Хмельницький, пише Полетика, на власному досвіді переконався, що поляки не виконували своїх зобов'язань, відтак вирішив "шукати іншої протекції", й хоч мав пропозиції щодо цього від турецького султана, шведського короля та від трансільванського князя Ракоці (який прагнув стати королем Польщі), надав перевагу "протекції" російського царя Олексія Михайловича й прийняв, разом з козацтвом, присягу на вірність йому... Полетика наголошував, що "основанием сему подданству **были договоры** (підкр. нами. — Л.М.), которых главнейшее содержание и сила состояли в том, чтоб всякому чину из малороссийского народа остаться на всех тех правах и вольностях, на которых они были под Польшею". Як бачимо, Полетика особливо підкреслював договірний характер приєднання України-Гетьманщини до Російської держави. На підкріплення своїх тверджень він навів текст "прошення" гетьмана Хмельницького до царя від 17 лютого 1654 р., в якому вказував на основні вимоги, на яких він і Військо Запорізьке погоджувалися прийняти царську "протекцію": "...Права, уставы, привилии и всякие свободы и державы добр от духовных и мирских людей во всяком чину и преимуществе сущих, елико кто имееше от веков от князей и панов благочестивых и от королей Польских... велико просим твоего царского величества, изволь... утвердить и своими грамотами г/осу/д/ар/скими укрепить навеки". І далі Хмельницький зазначав, що це ж підтвердив голова "великого посольства" в Україні боярин Бутурлін: "Такого бо г/осу/д/ар/ского твоего царского величества слово нам тот же ближний твоего царского величества боярин с товарищи обещал" і ще запевнив, що большая..., сих дел одержите от великого г/осу/да/ря..., егда восирosite, большими вас... свободами, державами и добрами пожалует его царское величество, паче королей Польских и княжат древних российских..." ²³.

На підставі цього "прошення", стверджував Полетика, "заключены были договорные статьи", в яких гетьман Хмельницький хоч і наполягав на залишенні за ним і Військом Запорозьким усіх прав і привілеїв, "что им полезным быть казалось", але не наважився вимагати за собою збереження повної влади в Україні ("чтоб ему быть в Малой России верховным правителем и ведать все, как воинские, так и гражданские дела"). Більше того, в статті 3-й договору було записано, "чтоб шляхетство пребывало при своих волностях шляхетских, чтоб имели вольность выбирать из-между себя старших на уряды судовые и исправлять земские и городские суды, как было преж сего при королях польских", а статтею 13-ю підтверджено для всіх привілейованих станів, "чтоб права, наданные из-веков от князей и королей духовным и мирским людям, ни в чем не нарушены были". В іншому місці Полетика ще раз підкреслив, що особливі права й привілеї шляхетству, гетьману Хмельницькому з Військом Запорозьким, духовенству на чолі з митрополитом київським, міщанам великих міст — були підтверджені "особливими" царськими грамотами. Й далі писав, що гетьман Хмельницький, хоч і був прославлений перемогами над поляками і "как ни почитал себя и почитаем был за избавителя Малые России, однако, зная, на ка-

ких он основаниях был под Польшею, не осмелился присвоить и выговорить себе **главной и полномочной власти над Малою Россиею** (підкр. нами. — Л.М.), хотя, по тогдашней своей силе, и мог бы оную доставить"²⁴.

Як бачимо, Полетика характеризував Гетьманщину під "протекцією" царя як станову державу з обмеженою владою гетьмана, де шляхетство було привілейованою верствою з власним самоврядуванням (як і міщанство великих міст).

Водночас Полетика дорікав Хмельницькому, ніби той, не наважившись мати необмежену владу, все ж приготував шлях до неї — як для себе, так і майбутніх гетьманів... Допустивши самоврядування українського шляхетства, коли судді мали обиратися на сеймиках й мали підтвердження на свої повноваження не від гетьмана, а від царя, й були, отже, незалежними від гетьманської влади, — в договорі з царем гетьман Хмельницький свідомо (на думку Полетики) не згадав про Трибунал як вищу шляхетську апеляційну установу — "в той, как видно, надежде, чтоб со временем апелляцию над оными шляхетскими судами себе присвоить или вовсе оные уничтожить; ибо знал он совершенно, что ежели бы учредить Трибунал, то оный, не имея над собой другой власти, кроме г/осу/д/а/ря, ничего бы не опасался его, гетманской власти, а вместо того гетман так должен бы быть подвержен его суду, как и самый последний шляхтич...". Ця тенденція до підпорядкування судової влади гетьманській, писав далі Полетика, набула розвитку вже після смерті Хмельницького. Так, хоча гетьман Виговський, прийнявши протекцію Польщі, на догоду шляхетству й визнав необхідність створення Трибуналу у Великому князівстві Руському, однак, коли невдоволене угодою козацтво скинуло його з гетьманства й обрало Юрія Хмельницького гетьманом, то в статтях договору, укладеного з царем — "кроме общего всем чинам на все их права и вольности подтверждения, о шляхетстве и о том, чтоб они гражданские дела и суды ведали, ничего не помянуто"²⁵. Цій політиці слідували й наступні гетьмани, що відбилося в їхніх договорах (статтях) з царем. Отже, Полетика, як прихильник ідей Просвітництва, стояв за розподіл влади в Гетьманщині, передовсім за незалежність її судової гілки.

Відсторонення гетьманами шляхетства від провідної ролі в державних справах Гетьманщини — головна причина, на думку Полетики, всіх негараздів у її суспільному житті. "Шляхетство, — писав він, — будучи, таким образом забыто и презренно, принужденно было подвергнуть себя гетманской власти и записаться в козацкое войско; а гетманам открылось пространное поле к исполнению своих высокомерных и предприимчивых намерений и прихотей". Судочинство і всю військову справу доручили вони козацькій старшині — полковникам і сотникам, а верховний суд присвоїли собі й "стали уже, без всякой апелляции, судить дела земские и градские". Таким же чином гетьмани присвоїли собі владу над міщанами й їхніми магістратськими судами. Осуджуючи гетьманське "всевладдя", Полетика писав: "Итак, подчинивши себе всю Малую Россию (гетмани. — Л.М.), недозволенным и незаконным образом управляли оною по своей воле и прихотям, и не имели власти своей никакого предела. Никто уже не мог защищать себя своими правами и вольностями, и никто гетману напоминать не мог о пределах его власти и должности..."²⁶. Якщо хто-небудь у найважливіших справах, що стосувалися загального блага, насмілювався заперечувати гетьману, той міг поплатитися втратою уряду, маєтностей, а нерідко і самого життя. Слід зазначити, що Полетика, відстоюючи ідею правової держави, надто перебільшував обсяги гетьманської влади — адже над гетьманом стояли цар і його уряд, а з часів Скоропадського при геть-

манах перебували царські резиденти, які фактично контролювали їх діяльність. До того ж позбавляти урядів генеральних старшин і полковників гетьман не мав права без царської згоди.

Далі Полетика висвітлив, як військовий скарб опинився у повному розпорядженні гетьманів. Оскільки козацьке Військо не отримувало грошового "жалування" як від царів, так і від гетьманів, останні, зібрані з населення гроші, а також збори від оренд і відкупів з млинів, шинків тощо, використовували на утримання найманого (сердюцького) війська ("добровольно набираемого и употребляемого, не так на общую пользу, как для их (гетьманів. — Л.М.) сбережения и великолепия"), а також "на собственные свои расходы и на свои прихоти...". До того ж гетьмани, як, наприклад, Самойлович, податками й оRENдами "отягчили" народ, чим викликали велике невдоволення та відкриті виступи козаків і посполитих. При цьому Полетика посилався на один з козацьких літописів. "Один из разумных малороссийских летописателей, — писав він, — обвиняет малороссийскую старшину, что они всю общую малороссийскую казну отдали в руки гетманов и слугам их, и не учредили общего подскарбия для содержания оной, от которого де можно бы и отчет брать, и советует, чтоб они, хотя впредь, то учинили" ²⁷. Дорікав Полетика гетьманам і за те, що вже, починаючи від Богдана Хмельницького, почали роздавати старшинам маєтності. Хоча ні в договірних статтях гетьмана Богдана Хмельницького, ані його сина Юрія Хмельницького "ни одним словом не упомянуто, чтоб гетманом раздавать деревни, а, напротив, того, просили они, чтоб государь пожаловал на генеральную старшину и полковников по мельнице. Знали сие малороссийская старшина, — писав він далі. — Знали и то, что таковые награждения деревнями во время польского владения делывались от королей на сеймах, с общего всея республики согласия и удостоверения". У договірних статтях гетьмана Многогрішного, твердив далі Полетика, було записано, щоб такі надання маєтностями гетьман здійснював лише за ухвалою ради старшин, а цар у своїх грамотах її підтверджував. Та, незважаючи на це, гетьмани роздавали маєтності "по большей части без согласия с старшиною и не столько прямо заслуженным людям, сколько своим собственникам и фаворитам"; більш того, гетьмани маєтності у старшин, "когда на кого осердятся, отнимали, а что всего больше делали, то уже и после подтверждения г/осу/д/а/рского грамотами тех деревень...". Особливо різко осуджував Полетика подібні дії гетьмана Мазепи**, хоча йому в Коломацьких статтях "дозволено вместе с старшиною раздавать деревни, но притом подтверждено, чтоб, если оные деревни подтверждены будут г/осуд/д/а/рскими грамотами, он бы их отнимать не смел..." ²⁸.

Отже, усунувши шляхетство від державних справ, гетьмани, вважав Полетика, навіть "привласнили собі владу государів" — розпоряджалися державним скарбом, роздавали й відбирали по своїй волі маєтності тощо. Одна лише була завада на шляху до їхнього всевладдя — це Генеральна військова рада — "древнее и, с самого начала козацкого имени в Войске Запорожском, употребляемое обыкновение, чтоб никаких новых и важных дел гетману не делать без общего войскового совета". Генеральна рада збиралася у важливих справах й складалася з генеральних старшин, полковників, полкових старшин і "заслуженных людей". Для вирішення поточних справ гетьмани скликали генеральну старшину і полковників (Старшинська рада). Для обрання гетьмана збиралося все Військо Запорозьке. На радах, зазначав Полетика, звичайно, приймалися постанови, які стосувалися "всего суспільства" ("все то, что до общества касалось"):

вводилися нові податки, надавали старшинам на ранг маєтності, призначали старшин на уряди — "по общему выбору", вимагали від збирачів податків звітів тощо...

На цьому переривається текст "Исторического известия" Григорія Полетики.

Таким чином, Полетика бачив устрій Української козацької держави у складі Російської монархії з гетьманом на чолі, але щоб влада його була "в своих пределах содержана", тобто, обмежена верховним виборним шляхетсько-старшинським органом (Радою), а привілейовані стани, передовсім шляхетство, щоб користувались усіма належними їм правами і привілеями.

М. Василенко припускав, що Полетика почав писати свій твір "десь перед роком 1781-м". Ліквідація Гетьманщини та поділ її на намісництва того ж року "могли припинити його працю як недоцільну..."²⁹. Певною мірою на Полетику могло вплинути й попередження чернігівського губернатора А. Милорадовича. Добре знаючи про "напрямок думок" останнього, губернатор у листі до нього від 14 серпня 1781 р. писав: "... Вы держитесь однако ж моих советов — не подавать безумным мечам: **фамилия ваша, имя, немолодые лета да будут смягчением патриотической горячности, иногда невнопад** (підкр. нами. — Л.М.). Вы не думайте, чтоб в Глухове (резиденції генерал-губернатора Рум'янцева. — Л.М.) с вами равно соображали. Не всему веру емлите, чтоб к искушению не послужило. Оставим дела, судьбою своею влекомые..."³⁰. Попри все варто відзначити, що Полетика у цій праці обстоював, спираючись на історичні факти, самотність історичного та суспільно-політичного розвитку України, прагнув показати роль шляхетства як національної еліти. "Историческое известие", — писав далі М. Василенко, — "як публіцистичний твір... свідчить про думки серед української інтелігенції за тих часів, коли остаточно нищено український суспільний устрій за Катерини II"³¹.

Загалом у розглянутих творах Григорій Полетика, по-перше, постає перед нами як переконаний автономіст: у вітчизняній історії він відшукує аргументи на користь того, що Україна у складі Литовської і Польської держав була автономною їх частиною, а відтак і Україна-Гетьманщина у складі Російської монархії також користувалась і повинна й надалі користуватися широкою автономією. По-друге, автор виступає прибічником ідеї елітаризму, стверджуючи, що лише національна еліта — освічене, патріотично налаштоване шляхетство — повинно бути панівною верствою (станом) в Українській козацькій державі.

Зрештою, можемо стверджувати, що Григорій Полетика — один з яскравих представників плеяди істориків-державників другої половини XVIII ст.

¹ Л а з а р е в с к и й А. Отрывки из семейного архива Полетик // Киевская старина. - 1891. - Т. 33. - № 4. - С. 92.

² Г р у ш е в с ь к и й М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 430.

³ Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 103.

⁴ Л а з а р е в с к и й А. Указ. соч. // Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 100.

⁵ Л о н г и н о в М. Материалы для истории Комиссии о сочинении проекта нового Уложения. Список господам депутатам // Русский вестник. — 1861. — Т. 36. Приложения. — С. 1—79.

⁶ Чтения в Обществе истории и древностей российских. — М., 1858. — Кн. 3. — Отд. 6. — С. 62—92; Сборник имп. Российского исторического общества. — СПб., 1882. - Т. 36. - С. 346-356.

¹ Лазаревский А. Указ. соч. // Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 101.

² Лазаревский А. Записка Г. А. Полетики о начале Киевской академии // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — К., 1896. — Кн. 11. — С. 46-48.

³ Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 104—105.

⁴ Киевская старина. — 1893. — Т. 41. — № 6. — С. 499-500.

⁵ Киевская старина. — 1891. — Т. 33. — № 4. — С. 111.

* Як відомо, О. Лазаревський та деякі інші історики вважають, що Г. Полетика був автором "Истории Русов" — визначного патріотичного історико-публіцистичного твору. Проте в українській історіографії існують й інші думки щодо цього. На наш погляд, Полетика, попри свій український патріотизм, був вельми лояльним до російської монархії, його світогляд був обмежений вузько становими інтересами. Все це ставить під сумнів його авторство. Адже в "Истории Русов" бачимо критику російського царизму, його політики щодо України після її приєднання до Російської держави, бачимо певну апологетику гетьманів як провідників козацтва. В творі відсутня ідея елітаризму... Найбільш ймовірно, що "История Русов" вийшла із середовища нової української інтелігенції на зламі XVIII і XIX ст., кращі представники цієї інтелігенції вже перебували під впливом ідей Просвітництва та певною мірою Французької революції, що відбилося в авторських відступах у тексті "Истории Русов"...

⁶ Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — Док. № 63. — С. 142.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII ст. // Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 55.

¹¹ Український археографічний збірник. Т. 1. — Док. № 64. — С. 146.

¹² Там само. — С. 144.

¹³ Там само. — С. 145.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — С. 144.

¹⁶ Там само. — Док. № 65. — С. 156.

¹⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. X. — Док. № 8. — С. 432-436.

¹⁸ Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 157, 158.

¹⁹ Там само. — С. 158.

²⁰ Там само. — С. 159.

²¹ Там само. — С. 160.

** Принагідно зазначимо, що Полетика — типовий представник українського шляхетства другої половини XVIII ст., людина подвійної лояльності — у цьому творі, застосовуючи офіційну термінологію, називав гетьмана Мазепу "проклятым изменником..." (Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 161).

²² Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 161.

²³ Василенко М. Назв. праця // Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 56.

²⁴ Киевская старина. — 1894. — Т. 47. — № 10. — С. 124.

²⁵ "Василенко М. Назв. праця // Український археографічний збірник. — Т. 1. — С. 56.